

Prof. dr NADA ŠIŠUL

MEHANIZAM EKONOMSKIH ZAKONITOSTI
U SOCIJALISTIČKOM SAMOUPRAVNOM DRUŠTVU
(METODOLOŠKA PITANJA)

Unatrag nekoliko godina u nas je ponovo naglašen interes za problematiku ekonomskih zakonitosti. Taj interes mogli bismo sagledati u dvije dimenzije.

Jedna je usmjerena na stvaranje organograma društva koji bi ukazao na mogućnosti efikasnog privređivanja, racionalnog ponašanja kolektiva robnih proizvođača i potrošača, stimulativnijeg, naprednijeg načina privređivanja u razvitku proizvodnih snaga Jugoslavije. U tome se ekonomske zakonitosti „iščitavaju” kao zakonitosti robno-novčane tržišne proizvodnje u smislu ekonomiziranja kroz troškove i „maksimalni efekt“, odnosno kao neka univerzalna i regularna mjera ekonomske efikasnosti. Formulacija pitanja i odgovora ide prema „poštivanju“ ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje i njihovog doprinosa društvu u smislu sređivanja privredne strukture, sređivanja suprastrukture i svodenja njenih troškova na najmanju mjeru, proširenja „duha“ ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje na sve djelatnosti u društvu i u sklopu toga iznalaženje adekvatne organizacione forme. Akcentira se, dakle, gospodarska, ekonomijska funkcija ekonomskih zakonitosti u konkretnom funkcioniranju materijalnog života zajednice.

Druga dimenzija usmjerena je prema momentima pretvaranja ekonomskog procesa u politekonomski proces, to je robna proizvodnja u određenoj društveno-ekonomskoj strukturi. Znači, odnosi proizvodnje između pojedinih slojeva, grupa ljudi zbog različitog načina proizvodnje materijalnog života, nužnih (objektiv-

nih) uvjeta egzistencije postojećih društvenih grupa, suprotnosti koje izviru iz povijesno određenih oblika privređivanja, oprečnosti u društvu koje nastaju u proizvodnji i raspoređivanju materijalnih dobara između pojedinih slojeva da bi se iz funkcioniranja materijalnog života ispitala mogućnosti i perspektive društveno-ekonomske strukture.

U ovim dimenzijama nalazimo zajedničko to što interes za problematiku ekonomskih zakonitosti materijalnog života nije sveden samo na potčinjenost individua i ljudi ekonomskim oblicima, već i na njihovo djelovanje kao zbiljskih subjekata. Ako već čovjek proizvodi uvjete svoje materijalne egzistencije, društvene odnose u kojima dolazi do izražaja to djelovanje, tada nas zanimaju s obzirom na stupnjevitetost razvitka proizvodnih snaga isto i sposobnost individue da uvjetuje oblike.

Ova situacija je posebno interesantna za socijalizam zbog toga što se u doktrini programira kao društvo jednakosti a u nas i u samoupravnoj varijanti, i to u uvjetima povjesno oblikovanog sklopa načina proizvodnje koji je u epohalnom smislu u svjetskoj i regionalnim privredama svijeta još uvijek proces robno kapital-ske proizvodnje vrijednosti. U nas relativno slabo razvijenih ekonomskih, tehnoloških i uopće civilizacijskih osnova za jedan brži i efikasniji razvoj. To znači da treba pokloniti pozornost toj zbilji u kojoj bi individua dostigla kvalitetno novu društveno povijesnu ulogu. Ali, realno nikako drugačije nego iz biti te i takve osnove nijansirane stupnjevitom i asimetričnom razvijenošću našeg društva i privrede od razvijenih do nerazvijenih područja (regija), te polidimenzionalnim varijacijama u kompoziciji proizvodnih snaga i odnosa.

Zbog toga sva naša pozivanja na „priznavanje“, „uvažavanje“, „usmjeravanje“, „ovladavanje“, „prevladavanje“ ekonomskih zakonitosti, korištenje naučnog arsenala koji objašnjava ekonomske fenomene pomoću pojma „zakon“, „zakonitost“ nosi u sebi zahtjev, među ostalim, za uočavanjem unutaršnjeg ustrojstva ekonomskih zakonitosti koje ih stavlja u pokret i determinira (čini) samu zakonitost, odnosno uočavanje mehanizma ekonomskih zakonitosti.

U tom okviru ukazujemo na dva pitanja koja bi željeli u glavnim crtama komentirati. To su:

— što čini cjelinu uvjeta — nužnosti koja opredeljuju ponašanje i djelovanje ljudi u ekonomskim procesima i u društvu uopšte,

— kako se formira kauzalitet ekonomskih zakonitosti?

Smatramo da bi razjašnjenje ovih pitanja moglo više razviti i produbiti procjene o upotrebljivosti aparata suvremene ekonomske analize, među ostalim i Keynes-ove i postejnzijanske prove-nijence kao i fundiranost nekih osnovnih elemenata na kojima se zasniva ekonomska politika u nas.

I

Nužnost (pored općosti, suštine i konstantnosti) čini bitnu oznaku pojma zakona, zakonitosti. Izražava u ekonomskim pojmovima onu vezu koja je neminovna i bez koje ne bi mogla nastati određena pojava (npr. proizvodnja ekonomske vrijednosti) i u uzroku i u promjeni (posljedici) stanja. Ako uzrok dakle proizlazi iz bitnih uvjeta neke ekonomske pojave tada sam život te pojave u sebi sadrži neke prošle, sadašnje i buduće činioce koji je na svojevrsan način određuju.

Zbog toga se u cjelinu uvjeta-nužnosti uključuje ranije djelovanje ljudi, prošlo iskustvo pojedinaca i grupa, „zbitni prođužetak“ određenog djelovanja iz kojeg proističu i objektivne životne nužnosti, dakle neke određene posljedice po sadašnje djelovanje.

Na taj način se aktualni položaj ljudi i njihova uloga u društvu ne određuje samo prošlosti, minulosti koje se ljudi ne mogu odreći, već se oni aktivno uključuju u zbitne tokove i nastoje iz njih savladati vlastitu stihiju. To je prepoznatljivo iz njihovih ciljeva, aspiracija kojima teže. Iako tu ima bezbroj akcija pojedinih grupa, slojeva ili pojedinaca, „jačih-slabijih“, „moćnih-nemoćnih“, ovog ili onog interesa u rasponu čitave hijerarhijske društvene ljestvice ponašanje i djelovanje ljudi određuje se cjelinom uvjeta-nužnosti.

Svi ti momenti, generički i teleološki čine složenost nužnosti.

S obzirom na neko određeno vrijeme u kojem postoje određeni uvjeti mogu se očekivati razne mogućnosti ne samo kao rezultat onog što je čovjek izabrao već i onog što je imalo, s obzirom na svu složenost nužnosti i najvjerojatniju realnu mogućnost, šanse da se ostvari, odnosno da se realizira u nekoj tendenciji i izrazi u nekoj neminovnoj posljedici u vezi sa samim uzrocima.

Primjenimo li ovaj sud na ekonomske zakonitosti, mogli bismo reći da se u njima stiču, s jedne strane, određeni građevni elementi prirodno-ljudskog porijekla određeni minuli rad, ekonomski život ljudi u ovisnosti u kojoj se stvarno nalaze, u potčinjenosti ekonomskim oblicima (npr. podjeli rada, vlasništvu, kapitalu i sl.). I, s druge strane, njihovo djelovanje nije neko puklo prebivanje u nužnosti, apsolutna podčinjenost nužnosti, ekonomskim ili uopće društvenim oblicima, „gvozdeni“ zakon povijesnog razvoja bez alternativa, već iscrpljivanjem postojećeg, usmjeravanjem sadašnjosti prema budućnosti izraz novih mogućnosti koje ljudi s obzirom na svoje interese i znanje i određenu povijesnu materijalnu datost uvjeta propituju, otkrivaju, nalaze kao nosioci oblika, kao snage, kao subjekti. I upravo zbog toga što individue nisu samo posrednici djelovanja ekonomskih oblika, nego su subjekti sami po sebi, neovisno od oblika — ekonomski oblici se ponašaju u skladu sa svojim ekonomskim zakonitostima, teže spontano reproduciranju ili transformiranju, ali ih isto tako odabiru i

izgrađuju individue. To stvara jednu „veliku igru“ u kojoj stupanj sposobnosti individue da uvjetuje oblike varira u prostoru i vremenu.

Na toj osnovi se relativiziraju ekonomske zakonitosti, iskazuju se u različitim oblicima, načinima, efektima djelovanja zavisno od razvijenosti i dinamike odnosa pojedinih subjektivnih oblika (osobni, grupni, kolektiv, kompleksni, historijski oblik).

Na liniji krajnjeg dometa aktualna situacija ljudi je obilježena takvom cjelinom uvjeta (nužnosti) u kojoj se svako ljudsko djelovanje pretvara u zbivanje, nastupaju prelazi iz jednog u drugo i uvjeti pod kojima se ta granica može pomjerati. Na koncu da li je ovoj promjeni razine uopće svojstvena neka pravilnost? Kako se to shvaća u našoj politekonomske literature ilustrirati ćemo sa dva tipična primjera!

U oba primjera, naime radi se o pozivanju na ekonomske i uopće društvene zakonitosti da bi se protumačile promjene u suvremenim uvjetima nastajanja socijalizma i da bi se u toj spoznaji ekonomskih zakonitosti objasnile društvene pojave i predviđanja osnovnih tokova razvitka zakonitosti u pravcu formiranja socijalističkog društva. Polazišta su različita.

Jedno, profesora Dragičevića i njegove „Kritike političke ekonomije“ usmjereno je na analizu suvremenog tipa i strukture proizvodnih snaga da bi u njima našlo uvjete, stvarnost i mogućnost socijalističkih proizvodnih odnosa, perspektive nove društvenog procesa rada, mijenjanje kvaliteta rada, prevladavanje fizičkog procesa rada, mjenjanje kvaliteta rada, prevladavanje fizičkog rada u korist umnog, povećavanja produktivnosti rada, i to kao dovoljna pretpostavka za ekonomsko oslobađanje rada i nestajanja proizvodnje vrijednosti. Dakle, moment prelaza čovjeka iz „homo faber“ u „homo creator“ kroz prizmu povijesnog razvoja zakonitosti proizvodnih snaga kao uvjeta ne samo za kompletnu promjenu proizvodnih odnosa već i neumitnog djelovanja u pravcu „gvozdene“ zakonitosti formiranja socijalističkog društva.

Ukoliko bi i prihvatili mogućnost da nam zakoniti razvoj proizvodnih snaga i odnosa može odrediti manje-više sva područja društvenog života, svakako da nam i najrevolucionarniji zahvati u promjenama procesa rada, proizvodne aktivnosti ljudi, njihovog položaja u procesu rada, proizvodne transformacije vrijednosti same po sebi ništa ne govore i ne dokazuju što se zbiva ili što se zbilou kompletnom procesu proizvodnje vrijednosti, u ekonomskim i društvenim transformacijama procesa proizvodnje vrijednosti. Da li se sa proizvodnom transformacijom vrijednosti, podruštvovljenjem rada, podruštvovljenjem proizvodnih snaga automatski oslobađa i sama svrha kapitala? Kakav je taj lom stroja kapital-rad, zar bez dubljih i oštrijih socijalnih proturječja i da li tu postoji jednoznačni i jednosmjerni pravac ekonomskih i uopće društvenih zakonitosti?

Drugo, polazište profesora Koraća u njegovom „socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje“ pak pridaje dominantno značenje promjeni proizvodnih odnosa koje se postižu teleološkim određivanjem jednog logičko idealnog konstrukta koji se normativnim putem institucionalizira, a bez izvođenja proizvodnih odnosa i iz njihove generičke baze — datosti njihovog povijesnog određenja karakterom proizvodnih snaga. Društveno neutralno poimanje tehničko-tehnološke osnovice proizvodnih procesa u oblikovanju načina proizvodnje u socijalizmu (dakle bez kapitalskog predznaka *robe*) promatra tu osnovicu više (kao automatiku kumulativa. U promjeni društvenog subjekta u relaciji kapitalizam-socijalizam, odnosno kapitalist-udruženi radnik kapital se svodi na predmetnost, stvar koja se može ukinuti, a ne na odnos u *robi*. U tom tumačenju cijela se upitnost revolucioniranja društveno-ekonomskog procesa razvija u zadobijanju takvih upravljačkih pozicija udruženog radnika koja mu omogućuju ovladavanje *dohotkom*, odnosno, prijelaznost, postupnost takvog hoda u uvjetima robnog tipa društvene organizacije proizvodnje sagledava se kao neka objektivna pravilnost uzimanja bogatstva što ga proizvodi društvo, a kojim u socijalističkom društvenom sistemu raspolaze država da bi ga predala udruženim radnicima bez uvida u to da i socijalistička država i udruženi radnici stoje pred nužnošću reprodukcije cjelokupnog „društvenog kapitala“. Kako nijedan ni drugi subjekt ne mogu pobjeći ili se odreći te svrhe ostaje tek opcija, ali za socijalizam bitna društvena opcija — tko će i kako će razvijati proizvodne snage i stvarati uvjete za prevladavanje prepreka i ograničenja predmetne ljudske djelatnosti.

Iz oba primjera čini se da se u intervenciju društva ide samo zbog *rada*, odnosno ovladavanje *dohotkom*. Naime, ne znamo što se zbog novih obrata u radu dešava s kompleksnim procesom proizvodnje vrijednosti, što je sa *kapitalom*, kako se u novim društvenim i materijalno proizvodnim uvjetima nastavlja neki novi oblik igre dijalektičkog para *kapital-rad*, jer očito je da se dijalektička veza ne da ukinuti i nekom pukom pravilnosti *rad* osloboditi od *kapitala*. Ili pak o pravilnostima možemo govoriti samo s ove granice tj. svrhe kapitala, a oslobađanje od svrhe kapitala ostaje izvan ekonomije. Možda su nam strogi sociološki, ekonomski i uopće društveni determinizmi i aksiomatsko shvaćanje već otkrivenih društvenih i ekonomskih zakonitosti koje susrećemo u objašnjenju društveno-ekonomskog razvoja toliko istrgli iz ruku pojmovno bogatstvo kauzalnih veza da ne možemo dobro domisliti objektivni odnos među pojavama i subjektivni izraz (formu) tog objektivnog odnosa i nositi se sa trajnom potrebom dokazivanja, a ne samo pozivanja na ekonomske i, uopće društvene zakonitosti.

II

Smatramo da je „tvrda“ sadašnjost s ove strane granice kapitala i rada, pa je i polazište spoznaje i objašnjenja ekonomskih zakonitosti u socijalističkom samoupravnom društvu u razvojnom i transformativnom karakteru proizvodnje kapitalne robne vrijednosti.

Respektirajući složenost uvjeta (nužnosti) aktualne situacije ljudi koji u svojem sadašnjem djelovanju nose „jaram“ uvjeta rada, izraz te njihove aktivnosti manifestira se u uzročno-posljedičnom nizu.

Strukturu uzroka izvodimo iz konstantnosti (stalnosti) veza koje pokreću, okreću proizvodnju vrijednosti, a izražavamo ih u historijskoj datosti razvitka proizvodnih snaga i aspiracijama, interesu, volji, aktivnosti subjektivnog faktora. Ili onog što kao motive, kao svijest o cilju, kao vrijednosne principe društva nalazimo u doktrini osnovnog društvenog sistema. U našem slučaju, doktrini socijalističkog samoupravljanja, udruženog rada. Primjerice interesantni za ekonomiju — princip dohotka, princip raspodjele prema radu, princip odlučivanja kroz sporazumjevanje, princip solidarnosti itd.

Iz međusobnog odnosa ovih dviju determinanti, njihovih ekonomskih, tehnoloških, političkih „snaga“ rađaju se politike u okviru kojih se onda sa bržim ili sporijim tempom, sa većom ili manjom racionalnošću i efikasnošću razvijaju proizvodne snage. U tim relacijama kreće se i širi ili užu prostor za robni tip proizvodnje, za tržišno privređivanje.

Budući da je ekonomski kompleks djelovanja ljudi tek jedan poseban, možemo reći primaran ali ne i jedini kompleks djelovanja u društvu, to u propitivanju cjeline nužnosti valja diferencirati barem dva nivoa.

Prvo, to je sam ekonomski kompleks proizvodnje ekonomske vrijednosti, njena razvijenost, složenost, efekti i mjere ekonomske efikasnosti koje nastaju na prostoru robne proizvodne djelatnosti društva, unutar kolektiva i između kolektiva robnih proizvođača s obzirom na proizvodnju robne kapitalne vrijednosti.

Drugi nivo je „prenos“ tih efekata na društvo, situacije koje nastaju među pojedinim kompleksima ljudskog djelovanja zajedno sa sadržajem tog djelovanja kao stvarnom realnom osobinom ekonomskog procesa. Odnosno, prostor globalnog društvenog koordiniranja i podmirivanja potreba svih članova društva.

Smatramo da je diferenciranje ova dva nivoa neophodno kad želimo ispitati mehanizam ekonomskih zakonitosti u socijalističkom samoupravnom društvu, jer čitav kompleks proizvodnje vrijednosti ima svoj užu i širi tržišni prostor u kojem se mjeri ekonomska efikasnost, nastaju različita pomjeranja u raspoloživosti

proizvodnih faktora, njihovom korišćenju i privrednim učincima. Ti učinci se najneposrednije tiču robnih proizvođača, njihovih kolektiva, a tek se posredno prenose na ostale „nerobne“ djelatnosti u društvu i konačno na ukupnu ekonomsku efikasnost društva.

S jedne strane, dakle, putem već autonomnosti kolektiva robnih proizvođača i jačeg udjela tržišta dolazi do intenzivnijeg ali i reduciranijeg korištenja npr. faktora rada koje prije ili kasnije pokazuje stvarnu — u socijalizmu prilično suženu, a u našim uvjetima i asimetričnu osnovu za produktivno zapošljavanje. Tako se rentabilitet u korištenju faktora rada izoštren tržišnim kriterijima iskazan u dostignutim određenim nivojima narodnog dohotka, društvenog proizvoda kroz potrebitost podjednagog zadovoljavanja barem egzistencijalnih potreba svih članova društva relativizira.

U okviru doktrine samoupravnog socijalizma koja se programira na klasnom i nacionalnom momentu ravnopravnosti i jednakosti relativno niski ukupni ND ili DP prema broju stanovnika daje slabe mogućnosti odstupanja od „sindroma“ uravnilovke, a bez izrazitijih socijalnih, i političkih kretanja, konflikata i kompromisa.

Naime, proizvodnja robne vrijednosti u socijalističkom samoupravnom društvu nije izbrisala bit procesa zakona akumulacije kapitala. Zakoni robne proizvodnje to nameću, pa se proces nastavlja i osigurava tek u izmjenjenim društvenim uvjetima. Naši robni proizvođači, udruženi radnici, naime, moraju se postaviti i na stranu zahtjeva akumulacije „društvenog kapitala“ i na stranu reprodukcije svoje radne snage. Ova dvojnost u „jednoj ličnosti“ tek je izvor jednog novog vida proturječja naše prakse, novi historijski i revolucionarni izazov za prevladavanje posredovanja u proizvodnim snagama i odnosima. Kako će se iz toga razviti novi društveni oblik proizvodnje, stvar je upoznavanja, razrješavanja i savladavanja te objektivne životne nužnosti *akumulacije kapitala* — „realne društvene sile“ putem reprodukcije i promjene sustava iz kojeg ta nužnost proističe. Bez obzira na artikulaciju subjekata tog kapitala u socijalizmu — države, odnosno udruženih radnika upregnutnost radnika, njegova *rada* u motor akumulacije kapitala, ostaje nužnost društvenog opstanka i razvoja.

Zato i ponašanje robnih proizvođača ne može biti izvan već poznatih zakonitosti kapitala, proizvodnje robne kapitalne vrijednosti i njene profitabilnosti. Ono što ostaje kao „izbor“ u ovakvoj aktualnoj situaciji, u aktualnom položaju ljudi i njihove uloge u društvu realna je procjena granice, odnosno objektivna granica „profitabilnosti“ u socijalističkom samoupravnom društvu. Ili onog što bismo mogli obilježiti kao neophodnost uređivanja jedne „socijalističke samoupravne ekonomije“ u kojoj bi se *rad* morao shvatiti ne samo kao sredstvo za dobivanje *dohotka* već isto i sredstvom za opravdanje ljudske egzistencije, dakle, ekonomije koja ne može biti samo smisao dohotka već sve više smisao samo-

upravne ljudske egzistencije. Zbog toga je i neophodno analizirati ekonomske zakonitosti, poznavati gdje i kako tražiti skupocjene prednosti njenog mehanizma u odnosu na mehanizam nazovimo ga uvjetno „ekonomskog sporazumevanja”.

III

Pomoću svih naznaka s kojima smo za potrebe ovog saopćenja komentirali postavljena pitanja mogli bismo uputiti na ove pravce razmišljanja:

— da se mehanizam ekonomskih zakonitosti izvodi iz cjeline uvjeta složene nužnosti koja karakterizira ponašanje ljudi, njihovu aktualnu situaciju i njihove uloge u povijesnom kretanju proizvodnje ekonomske vrijednosti;

— da se u toj složenoj nužnosti konstantno pojavljuju dva elementa, i to: historijska datost razvitka proizvodnih snaga i interes subjektivnog faktora dat u doktrini osnovnog društvenog sistema, za nas socijalističkog samoupravnog sistema;

— da se ta složena nužnost može izraziti u uzročno-posljedičnom nizu tako da se uzročna struktura koju čine navedena dva elementa promatra u nekom vremenskom razdoblju u kojem društvo više ili manje respektira ekonomske kriterije proizvodnje vrijednosti. Tada se javljaju određeni efekti uzroka, ekonomski, sociološki, politički efekt djelovanja ekonomskih zakonitosti u vidu posljedica;

— da te određene posljedice za ekonomiju društva djeluju na elemente u strukturi uzroka tako da se sa više ili manje uspjeha potvrđuju vrijednosti i vitalnost socijalističke samoupravne doktrine, uključujući i njena propulzivnost za razvoj modernih proizvodnih snaga.

Prof. dr Nada ŠIŠUL

THE MECHANISM OF ECONOMIC LAWS

(some methodological questions)

(Summary)

This paper deals with two questions: what is whole conditions-necessity which determine men's behaviour and activities in economic process, and how is the causality of economic rules constituted. The author's conclusions of the analysis are: the mechanism of economic laws proceed from whole conditions-complex necessity which characterize men's behaviour, their actualy situation and their role in historical development of economic va-

lue production. In this complex necessity continuously two elements appear: historical conditions of the production powers and the interest of subject according to the doctrine of basic social system. In our case the doctrine of socialism autonomous system.

This complex can be expressed in the cause-consequence line as follows: the cause structure which constitutes two mentioned elements is observed in some interval of time in which society more or less uses the economic criterion for the value production. In this case some determined effects of cause appear t.m. economic, social, political effects from the activity of economic rules in the form of some consequences for whole society. These consequences have return effect on the elements in the cause structure and confirm the value and vitality the doctrine of socialism with more or less success including their propulsivity for the modern development of production powers.

